

ՊԸՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՆԻՒԹԵՐ ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ*)

Թովմա Մեծոփեցին ժե. դարու հայ վարդապետների մէջ առաջնակարգ տեղ է ընդունում իբրև մատենագիր, եկեղեցու պաշտօնակալ և վարժապետ: Տարաբաղդարար այս բազմաշխատ և արդիւնաւոր վարդապետի մասին ամփոփ և ամբողջական մի ուսումնասիրութիւն չկայ նրա կեանքի մանրամասնութիւններով, գրական և վարժապետական գործունէութեան գնահատութեամբ: Ներկայիւս նպատակ չունինք այդ թերին լրացնել ընդարձակ մտքով, այլ՝ մեր նոր հրատարակած նիւթերի առթիւ ամփոփելով և՛ հսկեր՝ տալ միայն նորա կենսագրութեան ուրուագիծը:

Թովմա Մեծոփեցին վասպուրականի Քաջբերունեաց Աղի կամ Աղիովիտ գիւղիցն էր, ազնուական տոհմից, Ստեփանոս և Շամշա ամուսինների որդին*: Նորա հօրեղբայրն էր Մկրտիչ քահանայ և Մկրտիչ միայնակեաց**, եղբայրներն էին Յովհաննէս քահանայ, Յովհաննէս, Արիստակէս, Գորգի մելիք, որ Աղի գիւղի մելիքն էր, Ամիր մելիք, Սուլթանշա***: Ունէր և մի քոյր, որի անունը յայտնի չէ. սորա որդին էր Ծերուն, որ ուսել էր առ ոտս Թովմայի և 1446 թուին՝ Կիրակոս Վիրապեցու աքսորման ժամանակ՝ գտնւում էր էջմիածնում իւր մօրեղբօր մօտ†: Գորգի մելիքի կիսն էր Սալչուկ և սրանց զաւակներն էին Յովհաննէս քահանայ կամ կրօնաւոր, պարոն Գրիգոր, Ստեփանոս և Մինաս Խալիֆա††: Իբրև եղբօրորդիք յիշուում են նաև Ներսէս, Կարապետ, Վրդանէս,

*) Տես Արարատ 1915. օգ — սեպտ. 758 — 767.

* Կիրակոս Բանասէր. Արարատ. 1915. օգ. — սեպտ. 745. Նոր նիւթեր Թովմա Մեծ. կենսագր. Արարատ 754. 761. 762. Փիրղալէմեան. Նօտարք Հայոց 147.

** Նոր նիւթեր Ար. 755. 761. 765:

*** Նոր նիւթեր Ար. 754. 757. 761. 765. Գորգի Մելիքի մասին տես նաև Թովմայի Պատմ. Լանկեամուրայ. Փարիզ. 1860. 95. Նոր նիւթեր. Կիրակոս Բանասէր. Ար. 745. 749. Ար. 751. Յովհաննէս եղբօր մասին. Պատմ. Լանկ. 48: Արիստակէսի մասին Պատմ. Լանկ. 111:

† Նոր նիւթեր Ար. 760. 761. Թովմա Մեծոփ. Յիշատակարանը. Պատանեանց, Թիֆլիս. 1892. 80.

†† Փիրղալէմեան. Նօտարք Հայոց. 147. Նոր նիւթեր. Ար. 761:

Ստեփանոս կրօնաւոր, որդի Ամիր մելիքին. չորս սարկաւազներ՝ Եւատշա, Աստլմսէհ, Ծերուն (Թովմայի քրոջ որդին), Սքանդար: Աւելի փոքր են իբրեւ դեռաբոյս պատանիներ (1435 թուին)՝ Յակոր, Նասրատին, Մելքիսէթ, Մխիթար, Սարգիս և Յոհաննէս*:

Թովմայի ծննդեան տարին միայն մօտաւորապէս կարող ենք որոշել: Կիրակոս Բանասերի կենսագրականից մեզ յայտնի է, որ նա վախճանուել է խորին ծերութեան հասակում, «ի թվականութեանս Հայոց ՊՂէ», «ի մայիսի ժե, յաւուր կիրակէի Երեման Խաչին**»: Հինգ տարի առաջ՝ «ի թվականիս մերոյ ՊՂ», Թովման մի յիշատակարանի մէջ յայտնում է, թէ գրել է «ի ծերութեան ժամանակիս»***, Նոյն Կիրակոսի ասելով՝ վաթսուն տարի Թովման ապրել է Մեծոփայ վանքում. սորա վերան աւելացնենք մանկութեան 7—10 տարիները վանք գալուց առաջ, նորա կեանքի տեղողովունը կլինի մօտաւորապէս 67—70 տարի և ծնուած 1376—1379 թուին, հակառակ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի, որ Թովմայի կեանքի տեղողովունը 57 տարի է համարում†:

Թովմայի մանկութեան ամենահին յիշողութիւնը կապուած է Լանկթամուրի առաջին արշաւանքի հետ՝ ՊՂԶ(=1387) թուականին: Քաջքերունեաց երկրի ժողովուրդը խոյս տալով նորա զօրքերից, փախչում է Տարօն: Մեծոփայ վանքի Ստեփանոս վարդապետի և Ներսէս հալիսկոպոսի յորդորներով այս փախուստը փոխարկւում է մի մեծ ուխտագնացութեան դէպի ս. Կարապետ, որին մասնակից էր և մանուկ Թովման: Մինչդեռ Յուսուփի հրամանով՝ Խուլթայ շէխ Շարաֆը կողոպտուած ժողովրդին բռնութեամբ դէպի Մարութայ սարն էր քշում, Փիր Հասանի և Թամուրի զօրքերը հանդիպում են իրար: Հանգամանքից օգտուում է տարագիր ժողովուրդը և փախչում դէպի ս. Կարապետ և Մուշ: Սրանց մէջն էր և Թովման††:

Մանկութեան ուսումը Թովման ստանում է Մեծոփայ վանքում Յովհաննէս Մեծոփեցու մօտ: Այս մասին շատ անգամ է յայտնում Թովման իւր Պատմութեան††† և յիշատակարանների մէջ†*, բայց աւելի որոշ յիշում է նորա կենսագրութեան հեղինակ Կիրակոս վարդապետը. «ի տղայութեանս նեալ և ուսեալ ի սուրբ ուխտն Մեծոփայ՝ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, առ ոտս վար-

* Նոր Նիւթեր. Ար. 764. Փիրդ. Նօտ. Հայոց 147:

** Նոր Նիւթեր. Ար. 758. 748:

*** Նոր Նիւթեր. Ար. 767:

† Պատմ. Լանկթամուրայ եր. 56:

†† Մեծոփեցի. Պատմ. Լանկ. 21, 22, 25, 25:

††† Անդ. 55, 60, 61:

†* Նոր Նիւթեր. Ար. 762:

դասերուն Յովհաննու՝ շինողի սուրբ տաճարիս և վարժեալ և ուսեալ ամենայն երաժշտական արուեստ ուսմանն ի վանքն»*: Տարաբաղդարար այս խօսքերը շատ քիչ են և անորոշ թովմայի մանկութեան ուսման մասին պարզ և թանձրացեալ գաղափար կաղմելու: Բայց կարելի է կարծել, թէ շատ մեծ բան չպէտք է լինէր ժամագիրք, Սաղմոս, Շարական, Աւետարան և ժամերգութեան հետ կապուած երաժշտական ուսումն: Նորա ուսուցիչ Յովհաննէս Մեծոփեցին նոյն վանքում «վարժեալ և ուսեալ» էր Նահապետ կրօնաւորի մօտ «զՍաղմոսն Դաւթի և զմանր ուսումն եկեղեցւոյ», և այդքանը բաւական էր համարուած քահանայական աստիճանի կոչուելու**: Համեմատութեան այս ճանապարհով մօտաւոր գաղափար ենք ստանումնաւ թովմայի նախնական կրթութեան ծաւալի և բովանդակութեան մասին:

Ո՞ր թուականին է մտել նա վանք և որքան է տեւել նորա նախնական կրթութեան այս շրջանը, միայն մօտաւորապէս կարող ենք որոշել: Մենք կ'տեսնենք, որ թովմայի ուսման երկրորդ շրջանը Սուհարայի վանքում վերջացել է ՊԾԵ (=1406) թուին՝ Վարդան վարդապետի մահուամբ և տեւել է 12 տարի***: Այս թուից 12 տարի յետ հաշուելով՝ Մեծոփայ վանքի կամ նախնական կրթութեան վերջին տարին կընկնի ՊԽԳ (=1394) թուին: Եւ յիշաւի այդ տարին թովման դեռ ևս Յովհաննէս Մեծոփեցու մօտ էր. Լանկթամուրի երկրորդ արշաւանքի ժամանակ, որին ենթարկուեցան պատանի թովման և նորա ուսուցիչ Յովհաննէս Մեծոփեցին Քաջբերունեաց գաւառի ժողովրդի հետ, և փախան Կոկովիտ գաւառի Դարա գիւղը: Նոքա թէև վերադարձան շուտով, բայց հետեւեալ տարին Յուսուփի յարձակման ժամանակ «Վարդապետն Յովհաննէս աշակերտօք իւրովք մազապուրծ եղեալ, գնաց ի գաւառն Ռըշտունեաց. զերկու ամ անդ դադարեաց»†: Թովման այս փախստեան ժամանակ աշակերտների թուում չէր այլ ևս. ապա թէ ոչ կ'յիշէր այդ մասին, ինչպէս ուրիշ դէպքերում: Ահա Յովհաննէս վարդապետի այս երկամեայ փախստեան ժամանակ թովման պէտք է անցած լինի Սուհարայի վանքը Սարգիս Սորբեցու մօտ ուսանելու: Ուրիշ աղբիւրներից էլ գիտենք, որ այս վարդապետն ևս Լանկթամուրի երկրորդ արշաւանքի ժամանակ փախել էր Լիմ ա-

* Նոր Նիւթեր. Ար. 745:

** Մեծոփեցի. Պատմ. Լանկ. 54:

*** Մեծոփեցի. Պատմ. Լանկ. 41: 49 — 50. Նոր Նիւթեր. Կիրակոս Բանասէր. Ար. 744:

† Մեծոփեցի. Պատմ. Լանկ. 47: 49:

նապատը և ՊԽԳ թուին այնտեղ էր*, բայց, երևի, նոյն թուականի վերջերին կամ ՊԽԳ թուի սկզբներին դարձել էր կրկին իւր վանքը: Ըստ Թովմայի ՊԽԳ—ՊԾԵ խաղաղութեան տարիներէին. «Եւ անօրէնն Յուսուփ փախեալ ի Չաղաթայէն յ844 թուականէն մինչև ց855, այլ ոչ կարաց գալ յաշխարհս մեր»: «Եկին ամենայն ցրուեալքն և սկիզբն արարին շինութեան: Եւ ծաղկեցաւ ուսումնականօքն ի ձեռն խաղաղութեան ողորմութեամբն Աստուծոյ մեծասան ամ ծովարդորս»: Խաղաղութիւնը խանգարւում է ՊԾԵ (=1406) թուին. անօրէնների հալածանքից փախչում է Սարգիս Սորբեցու յաջորդ վարդան վարդապետը «յերկիրն Տոսպ», «ի սուրբ ուխտն Սալնապատին», ուր և վախճանւում է**։ Այս տեղեկութիւնները միանգամայն հաստատում են, թէ Թովման ՊԽԳ թուականին արդէն Սուհարայում պէտք է լինէր, որով և լրանում է նորա 12 ամեայ ուսման շրջանը այնտեղ՝ Կիրակոս Բանասէր վարդապետի տուած տեղեկութեան համեմատ։ Մեծփայ վանքի կամ նախնական կրթութեան շրջանի վերջին տարին, ուրեմն, ՊԽԳ (=1294) թուականն էր։

Այժմ գտնենք առաջին տարին։ Թովման վարդապետական աստիճան է ստացել Գրիգոր Տաթևացուց ՊԾԹ (=1420) թուի ձմրան սկզբին և այնուհետև վարժապետութիւն արել 35 տարի մինչև իւր կեանքի վախճանը։ Գաւազան ստանալուց առաջ մի տարի ուսել է Մեծփայ վանքում և երկու տարի Տաթևում Գրիգոր Տաթևացու մօտ***։ Այս 38 տարիների վերայ աւելացնելով Սուհարայի շրջանի 12 տարին, ընդամենը կլինի 50 տարի. իսկ, արդ, Թովմայի կեանքը Մեծփայ վանքը մտնելուց մինչև մահը 60 տարի է տևել, որով մանկական շրջանի ուսման համար կմնայ տաս տարի, ՊԼԴ—ՊԽԴ (1385—1395) թուերը։

Յովհաննէս Մեծփեցու հետ՝ իբրև իւր մանկութեան ուսուցչի և հոգևոր հօր՝ Թովման յիշում է և Մատթէոս ոմն կրօնաւորի, որ 1410 թուին օգնել է Թովմային, պատրաստելով «գնիւթս քարտիսի», մեր Մատենադարանի № 2103/2065 ձեռագրի գրութեան ժամանակ, բայց մանրամասնութիւններ նորա մասին չ'գիտենք†։

Համեմատաբար աւելի տեղեկութիւն ունինք Թովմայի ուսման Սուհարայի կամ Երկրորդ շրջանի մասին։ Այստեղ սկզբում նա սովորել է Սարգիս Սորբեցի նշանաւոր վարդապետի մօտ, որ Յովհան Ո-

* Փիրղալէմեան. Նօտարք Հայոց. Կ. Պօլիս. 5։

** Մեծփեցի Պատմ. 49. 50. 41։

*** Նոր Նիւթեր. Ար. 755/4. Մեծփեցի. Պատմ. 60. 55 Կիրակոս Բանասէր. Ար. 744/5։

† Մեծփ. Պատմ. 46. Նոր Նիւթեր. Ար. 755, 756. 761։

բոսնեցու աշակերտներից էր և հաստատուած էր նախ Աստապատուած և ապա Սուհարայի կամ Պառաբաստայ վանքում՝ ՊԼԸ—ՊԾԱ թուականը: «Եւ ժողովեցան առ նա բազումք ի գրոց աշակերտաց և ի կրօնաւորաց և յուսումնասիրաց աւելի քան 60 կարգաւորք և ուսումնականք»*: Նորան աշակերտութեան է գալիս և թովման ՊԽԴ(=1395) թուին, արդէն 17—20 ամեայ պատանի: Սարգիս վարդապետը մեռնում է ՊԾ—ՊԾԱ թուականին և նորան յաջորդում է իւր իսկ աշակերտներից Վարդան մինչև ՊԾԵ թուականը, երբ հալածուելով թշնամիներից՝ փախչում է Սալնապատու վանքը և այնտեղ վախճանւում: ** Թովման գովասանքով և երախտագիտութեամբ է յիշում Սուհարայի ուսուցիչներին, առանց տեղեկութիւններ տալու իւր ուսած առարկաների մասին: *** Այդ թերին լրացնում է Կիրակոս բանսէրը, յայտնելով, թէ նա այնտեղ ուսել է «զԴ եղանակս վարդապետական, որ է սահմանական, բաժանական, ապացուցական, վերլուծական», հետեւողութեամբ Արիստոտէլի, ինչպէս որդեգրած էին ԺԴ. դարու Հայոց վարդապետները, գլխաւորապէս Տաթևի դպրոցի ներկայացուցիչները: Թովմայի աւագ ժամանակակից Յակոբ Ղրիմեցին, օրինակ, իւր տօմարական մակացութիւնների «Յաղագս թուականի» գլխի մէջ նոյն եղանակն է գործադրում: Այս տեղեկութիւնից երևում է, որ թովման իւր փիլիսոփայական հմտութեան մի մասը, որ թուում է Կիրակոս, մասամբ այստեղ էր ստացել:

Թովմայի ուսման երրորդ օրջանն ընկնում է ՊԾԶ—ՊԾԹ թուերին: Վարդան վարդապետի մահուամբ՝ ՊԾԵ թուին՝ որբ են մնում նորա աշակերտները: Դոցանից 12 հոգի, որոնց թուում և թովման, գնում են Տաթև, որ այդ ժամանակ արևելեան Հայաստանի լուսաւորութեան առաջին կեդրոնն էր Գրիգոր Տաթևացու վարժապետութեամբ: Ժամանակի եպիսկոպոսն էր տ. Առաքել, Տաթևացու քրոջ որդին և աշակերտը, ինքն էլ բանասէր և «իմաստասէր», յայտնի իւր տաղերով, քերականութեամբ և Սահմանաց գրքի լուծմունքով: Տաթևացու շուրջն էին խմբուած այդ ժամանակ 60-ից աւելի աշակերտներ, որոնցից մի քանիսը նշանաւոր հանդիսացան մեր պատմութեան և գրականութեան մէջ: Դոցա վերայ աւելանում են և Քաջքերուռնեայ երկրից եկած երիտասարդները: Տաթևացին մեծ սիրով ընդունում է ուսումնաստենչ երիտասարդներին, որ իւր հայրենակիցներն էին. «զի հայր նրա

* Նոր նիւթեր. Ար. 755. 751/2 Մեծովեցի Պատմ. 50—55.

** Մեծովեցի. Պատմ. 47. 55—57. 49. 41.

*** Բացի նախընթաց ցուցումներից տես եւ Նոր նիւթեր. Ար. 754. 756. 759. 762.

էր ի գաւառէն Քաջքերունեաց ի քաղաքէն Արճիշոյ: Թովման այս զէպրեբի մասին պատմում է թէ իւր պատմութեան և թէ ՊԾԹ թուականին գրած մի ընդարձակ յիշատակարանի մէջ: Ձեռքի տակ ունինք և թովմայի 12 ընկերներից մէկի՝ Սարգիս Սահապատեցու մի յիշատակարանը, վերջին երկուսը մեր նոր նիւթերի մէջ անուշած*: Երեք աղբիւրների մէջ ևս յիշուած են 12 աշակերտների անունները լրութեամբ կամ մասնակի. ըստ ՊԾԹ թուի յիշատակարանի դոքա են. Մարգարէ վարդապետ, Յակոբ վարդապետ, Յովհաննէս վարդապետ Փափշէնցի, միւս Յովանէս վարդապետ, Կարապետ վարդապետ, Մկրտիչ Նահապետենց, Մկրտիչ Օրբէլենց, Մկրտիչ Հողձեցի, Ղազար Մահապետենց, Թովմա, Ղազար Աղթամարցի, Մելքիսեդեկ Բերկրցի, Սարգիս: Պատմութեան մէջ յիշուած են բացի սոցանից դարձեալ երկու անուններ՝ Մաթէոս և Կարապետ: Սարգիսը կրկնում է միայն թովմայի (Մեծոփեցու), Մկրտչի (Նահապետենց), Ղազարի (որը), Մելքիսեթի, երկու միւս Մկրտչի (Օրբէլենց և Հողձեցի) և միւս թովմայի անունները, որոնց իւր համեմատութեամբ «աւագ և երէց ամենայն իրօք» է կոչում: Մենք հարկ համարեցինք յականէ յանուանէ յիշել զրանց անունները, որովհետեւ մի քանիսների համար հաստատ գիտենք, որ գաղափարակից հանդիսացան թովմային հայրապետական Աթոռի էջմիածին փոխադրութեան մեծ գործում և այսպէս կամ այնպէս հետք թողին մեր պատմութեան մէջ*: Այստեղ

*. Մեծոփեցի, Պատմ. 50 — 51. Նոր նիւթեր. Ար. 753. 755/6. 752.

** Այդպիսիներն են. 21 բնագործ զգանալի մասնաւոր պատմ.

1. Կարապետ վարդապետ, որ յետոյ Խառաքատայ վանքի վանահայր դարձաւ, նոյն վանքի Ջաքէոս եպիսկոպոսի եղբորորդին էր. ՊԿԵ (= 1416) Թուին Երուսաղէմում գնել էր մի աւելորան, որ Ս. Աստուածածնայ (Խառաքատայ) վանքին նուիրեց. ՊԿԵ (= 1417) Թուին Յակոբ գրչին գրել է տուել Տաթեւացու քարոզները «յերկուց հատորաց» (№ 2155/2145). ՊԶԵ (= 1456) Թուին բաղդակից եղաւ Թովմային Շահնուհի եւ Աքանդարի շահատակութիւնների ժամանակ՝ փախչելով Բաղէշի կողմերը. ՊՂ. (= 1441) Թուին մասնակից եղաւ հայրապետական Աթոռի էջմիածին փոխադրութեան եւ Կիրակոսի ընտրութեան ժողովներին. ՊՂԵ (= 1456) Թուի մի յիշատակարան թուագրում է Թովմա Մեծոփեցու եւ այս Կարապետ վարդապետի անունով իբրեւ Քաջքերունեաց երկրի նշանաւոր մարդկանց. ՊՂԸ (1449) Թուին խաչարծան է կանգնում իւր հօրեղբոր Յովանէս հերպետի համար. ՉԳ (= 1454) Թուին Իգնատիոս արքեպիսկոպոսն առ ոտն այս «ամենադով եւ հանճարեղ, իմաստուն եւ արդիւնաւոր Կարապետ Բարունապետի» դրում է Կաթ. Թղթերի մեկնում ու թիւնը: Տեւ. Փիրղ. Նստարք 51. 49/50. 408. 455. 460. 475. Կոստանեանց. Թովմա Մեծոփ. Յիշատակարանը. 52.

Թովման իւր ընկերների հետ մտում է երկու տարի հռչակաւոր վարժապետի մօտ. «և սկսաւ ուսուցանել (Տաթևացին) զգիրս արտաքին իմաստասիրացն: Եւ ապա զչորեքտասան թուղթան Պօղոսի առաքելոյն և զԱռորս գիրս աստուածաբանին Գրիգորի»: Մենք միջոց ունինք մասամբ գաղափար կազմելու այս դասախօսութիւնների մասին. որովհետև անոնք գրի են առնուած և մեր

2եռ. Մատ. Ս. էջմ. № 2155/2145 յիշատակարաններ 405. 275ա. 299ա. 378բ. 452ա, 486բ—487բ:

2. Մկրտիչ Նահապետենց (հօր անունով), կոչւում է եւ Մեծոփեցի, իւր ամբողջ կեանքում Թովմայի գործակիցը լինելով նոյն վանքում: Թովման եւ սա իրենց յիշատակարանների մէջ փոխադարձաբար իրար «հոգեւոր հարազատ» են անուանում: ՊԿ: (=1417) Թուին Երուսաղէմից վերագարծին հետք բերում է Մեկնութիւնների մի ժողովածու (մեր մատենադարանի № 1429/1419), որպէս զի դաս առնել նորա վերայ եւ Թովման առաջինն է, որ կատարում է նրա փափազը: ՊԶԱ. (=1452) Թուին այս Մկրտիչը (Փիրդ. եր. 101. ծան. 2. շփոթում է սորան Օրբելեանցի հետ), Թովման եւ սորա աշակերտ Յովհաննէս եպիսկոպոսը Աստուածատուր վարդապետի դամբարանի վերայ գերեզման են շինում: ՊԶԹ. (=1440) Թուին ներսէս գրիչը խնդրում է յիշել «եւ երկրորդ երախտաւորին (առաջինը իւր ուսուցիչ Թովման է) իմոյ հոգեւոր հօրն Մկրտչ վճղալ»: ՊԳ. Թուականին սա եւս մասնակից էր էջմիածնի ժողովին Թովմայի հետ իբրեւ Մեծոփայ վանքի ներկայացուցիչ: Տեո. Նոր Նիւթեր. Ար. 756. 757, 759. 765, 765. 2եռ. Ս. էջմ. Մատ. № 1429/1419, 81ա. 201բ. 265ա. յիշատակարանները: Փիրդ. Նօտարք 100. Կատանեանց. Թովմա Մեծ. Յիշատ. 52.

3. Մկրտիչ վարդապետ Օրբելենց. Թովմայի «սիրելին», Տ. Յուսկան վանահայրը. որ կոչուած է նաեւ Բերկրցի: Սորա հայրն էր Օրբէլ, ուստի եւ «Օրբելենց» է կոչւում Թովմայի կողմից եւ մայրը Դովլաթ: Կիրակոս Բանասէրը սրան անուանում է «Մկրտիչ վարդապետ Աւդուլբէկենց», իսկ Դաւիթ Բաղիշեցին «Ողբեկենց»: Նա ՊԿԳ. (=1414) Թուին գրել է տուել Տաթևացու Սաղմոսաց մեկնութիւնը: ՊԿԵ. (=1418) Թուին ոմն Յակոբ գրիչ, որ Տ. Յուսկան անապատում գրել է մի ծաղկազարդ աւետարան, յիշել է խնդրում եւ «զերախտաւոր հայրն մեր զՄկրտիչ վարդապետ, առաջնորդ սուրբ ուխտիս»: ՊԿԹ. (1420) Թուին Մկրտիչ վարդապետն ինքը գրել է մի աւետարան, մի երկրորդը ՊԶԳ. (=1425) Թուին, ՊԶԱ. (1452) Թուին գրել է տուել մի Մաշտոց Կարապետ «հանճարեղ եւ իմաստուն քարտուղարի» ձեռով: Յիշատակարանի մէջ իրեն անուանում է «անարգս ի պարս վարդապետաց. յետինս ի քարոզողաց... Մկրտիչ սոսկ անուն վարդապետս»: Սա եւս ՊԶԹ. (=1410) Թուին Թովմայի հետ հետեւում է Տաթևացուն. նորա կրկին վերադարձը Մեծոփ յաջողեցնելու եւ մասնակից լինում Յովհաննէս Մեծոփեցու Թաղմանը Հաւուց Թառում: Տես. Փիրդ. Նօտարք 35.

ձեռքն են հասել: Դրանց նիւթը իւրացրել էր Գրիգոր Տաթևացին՝ մասամբ իւր ուսուցիչ Յոհան Որոտնեցուց և մասամբ իւր աշխատանքի պտուղն էր. այսպէս են Պորփիրի, Արիստոտէլի Ստորոգութեանց, Պերիարմենիասի Լուծմունքները. իւրն է միայն «Առորս»-ի մեկնութիւնը: Վերոյիշեալ փիլիսոփայական մեկնութիւնների յիշատակարանից իմանում ենք, որ նա գրել է 1383 թուին «ի խնդրոյ ոմանց նորին աշակերտաց»*: Տպաւորութիւնը մեծ էր Թովմայի և իւր ընկերների վերայ. «Եւ ապշեցոյց զամենեւին առաւել քան զիմաստունս հելլենացւոց», գրում է նա իւր պատմութեան մէջ: Երկու տարի Թովման մնաց այնտեղ իւր ընկերների հետ. ապա Տաթևացին ստիպուած եղաւ փախուստ տալ և հաստատուել Մեծոփայ վանքում, հետը բերելով Թովմային և իւր ընկերներին**: Մեծոփեցիք իրենք են գիմում մեծ վարդապետին վանքում հաստատուելու. «զի ժողովեցան առ նա ամենեքեան քահանայք և տանուտէրք և լալով և աղաչելով արգելեցին», գրում է Սարգիսը իւր յիշատակարանի մէջ***: Ժամանակի վանահայրը Յովհաննէս Մեծոփեցին էր, Թովմայի մանկութեան ուսուցիչը, որ նոր էր շինել իւր վանքը: Եկեղեցու նաւակառեաց հանդիսին

70. 79. 401. 449. 422: Նոր Նիւթեր. Ար. 756. 759. Կիրակոս Բանասէր 744. Թովմա Մեծ. Պատմ. 64. Յակոբ Թօփմեան. Զեռադրաց Յուցակ Խաչիկ վ. Դադեան. Վաղարշապատ. 1898. 62. 98.

4. Մելքիսէթ վարդապետ. Տես Նօտարք 64. 70.

5. Մարգարէ վարդապետ. Նօտարք 65. Մեծոփ. Պատմ. 52.

6. Ղազար Աղթամարցին. Նոր Նիւթեր. Ար. 760. Թովմ. Մեծոփ. Պատմ. Լանկ. 44. Նա եւս մասնակից եղաւ 1444 թուի ժողովին. Կոստ. Թովմա Մեծ. Յիշատ. 52.

7. Սարգիս Սալնապատեցի. որի յիշատակարանը ՊԾԸ (=1409) թուի յիշեցինք. Նոր Նիւթեր. Ար. 750. Սա եւս մասնակից եղաւ 1444 թուի ժողովին եւ ջերմ պաշտպան էր Կիրակոս Վիրապեցու. Կոստ. Թովմա Մեծ. Յիշատ. 52. 84. Առաքել Դաւրիժեցի. Պատմ. Վաղարշ. 1896. 628. Համեմ. Փիրղալ. Նօտարք 150.

8. Յակոբ վարդապետը հաւանօրէն Ովսաննացին է. որ Թովմայի հետ աշակերտել էր Յովհաննէս Մեծոփեցուն եւ ապա Տաթևացուն. նա նահատակուեցաւ 1428 թուին քրդերի ճեղքով: Սորա քրոջ որդին էր Տ. Ածատուր եպիսկոպոս, «քաջ քարտուղար», որ գրեց Մկրտիչ Նաղաշի կեանքը: Թովմա Մեծոփ. Պատմ. 45. 52. 64. Զեռ. Մատ. Ա. էջմ. Գ. № 276/548. 242ա.

* Մեր մատ. Զեռ. № 1834/1921.

** Մեծոփ. Պատմ. 54/2:

*** Նոր Նիւթեր. Ար. 754:

ներկայ եղաւ և Տաթևացին իւր ութսունից աւելի աշակերտներով և 11 վարդապետներով: Բոլորին խնամողը Յովհաննէս Մեծոփեցին էր. «եւ կերակրէր զամենեւեան հացիւ եւ հանդերձիւ»: «Իսկ վարդապետն Յովհաննէս անճառելի ուրախութեամբ զուարճանայր և ի սպասուէ կայր պիտոյիցն պակասութեան: Եւ ասէր առ Քրիստոս. Տէր Յիսուս, ես զմայրն քո պատուեցի (տաճարի շինութեամբ), դու զիս պատուեցեր վարդապետօք և հոգևոր հօր իմով (վարդապետական աստիճանը Տաթևացուց էր ստացել Որոտնեցու հրամանի համեմատ) և զրոց աշակերտաւք, գրագրաւք և ճգնաւորօք և ճշմարիտ ուսումնականաւք»: Գնահատութեան արժանի խօսքեր քանիցս բարբարոսների ասպատակութեան ենթարկուած վանահօր բերանում: ԺԴ և ԺԵ դարերի, Հայաստանի այս թշուառութեան շրջանի, հայ վարդապետների մէջ խորին յարգանաց արժանի դէմքեր ունինք՝ ուսումնասիրութեան, անձնուիրութեան և տոկունութեան հոգւով լցուած: Այս հոգին էր, որ հայ եկեղեցու և ժողովրդի մէջ գրի ու գրականութեան կրակն անշէջ պահեց, որքան և թշուառութեան երեսից մոխրով ծածկուած: Այսպիսի վարդապետներից մէկն էր Յովհաննէս Մեծոփեցին*:

Տաթևացին այստեղ մնում է մի ամբողջ տարի: «Եւ զերիս գիրս մեկնեաց դասիւ՝ զԱւետարանն Յովհաննու աւետարանչին, զգիրս Յորայ նահատակին եւ զգիրս գրչութեան երկոքեան վարդապետացն Գէորգայ Լամբրոնացւոյն եւ Արիստակէսի»**: Նոյնը կրկնում է Թովման իւր ՊԾԹ թուի յիշատակարանի մէջ, աւելացնելով միայն, թէ նա Յովհաննու աւետարանը մեկնել է «մինչ յայն տեղի, որ ասէ. Յառաջագոյն ք զտօն զատկին», այսինքն մինչև Յովհ. ԺԳ., որովհետև Գրիգորի աշակերտները Տաթևից գալով՝ «գողացան զնա ի գիշերի»***: Սարգիս Սալնապատեցին էլ վկայում է իւր յիշատակարանի մէջ երեք գրքերի մեկնութեան մասին և աւելացնում, թէ նորա ունկնդիրների թիւն էր «ճկ արեղայ, և Ը մլ՝ դպ և այլ միակեցունք»†: Հէնց այստեղ էլ Տաթևացին գրի է առել իւր դասախօսութիւնները և յիշատակարանի համեմատ նուիրել «ի պատիւ սուրբ տեղւոյս (Մեծոփայ վանքի) ուսումնասէր անճանց»: Դորա սկզբնագիրը կամ իսկական օրինակը գտնւում է Մ. Աթոռում № 1175/1115) և գրուած է «ի թվիս ՊԾԸ. յունիս ԺԴ»։ Այդ յիշատակարանի համաձայն Տաթևացին Մեծոփայ վանքն է մտել ՊԾԸ թուին և ձմերել այնտեղ††. ասել է, թէ նա եկել է ՊԾԸ թուի ամրան վերջերին և հեռացել է ՊԾԹ թուի աշնանը՝ մի տարուց աւելի մնալով Մեծոփում:

* Մեծոփ. Պատմ. 52/55. 59:

** Անդ. 52:

*** Նոր

Նիւթեր. Ար. 755:

† Անդ. 754:

†† Համեմատել. Նօտարք. 29:

Տաթևացու Մեծոփից հեռանալու շարժառիթները մեզ յայտնի չեն: Թովման թէ իւր Պատմութեան և թէ ՊԾԹ թուի յիշատակարանի մէջ յայտնում է, թէ աշակերտներն են ծածուկ փախցրել: Բայց դժուար կարելի լինէր իրագործել այդ փախուստը «սիրելի» աշակերտների կողմից՝ առանց Տաթևացու համաձայնութեան: Ամենայն հաւանականութեամբ գործին մասնակից էր և Առաքել եպիսկոպոսը. Տաթևից յետոյ եկած աշակերտները մի առ ժամանակ Մեծոփում մնալուց յետոյ՝ «գաղտագողի առեալ դնացին» Սաղմոսավանքի Յակոբ վարդապետի մօտ, որ իրենց ուսուցչի «հոգևոր հարազատն» էր, այսինքն աշակերտակիցը: «Եւ մեք ելեալ գնացաք զկնի ն՞ր, հն՞դձ վարդապետաւք եւ եպ՞սաւք և գրոց աշակերտաւք և հասաք նմա յերկիրն Այրարատեան, լալով, ողբով, արտասուօք և աղիողորմն կսկծանօք» գրում է Թովման ՊԾԹ թուի յիշատակարանի մէջ. բայց համոզել և յետ դարձնել չյաջողուեց: Վարդապետների մէջ էին Յովհաննէս Մեծոփեցին, Մկրտիչ (Նահապետենց), Յակոբ Ովսաննայ, Մկրտիչ Բերկրեցին և Թովման: Տաթևից ընդ առաջ էր եկել և Առաքել եպիսկոպոսը: Երևանում Տաթևացին վարդապետական աստիճան է տալիս Թովմային. այս մասին, թէ և Թովման յայտնում է վերոյիշեալ յիշատակարանի մէջ, բայց առանց տեղի ահուշը տալու: Այդ պակասը լրացնում է Կիրակոս բանասէրը՝ Դէպքի ճիշդ ժամանակը յայտնի չէ. միայն պէտք է ՊԾԹ թուի աշնան վերջերին լինի. որովհետև Տաթևացին Մեծոփեցիներից բաժանուելուց յետոյ՝ միայն 36 օր ապրեց, ութ օր Տաթև հասնելուց յետոյ. նորա մահը հանդիպեց «յաւուր տօնի Նախավկային Ստեփաննոսի մեծի առաքելոյ»: Թովմայի խօսքերից (Պատմ. եր. 60), թէ՛ «անտի (Արարատեան երկրից) ելեալ զնացաք ի շնորհալից աթոռն իւր սուրբ առաքելոյն Ատաթէոսի» կարելի է եզրակացնել, թէ Թովման էլ Տաթև է գնացել իւր վարժապետի հետ: Բայց այդ կլինէր հակառակ յիշատակարանին, որի մէջ Թովման պարզ և մեկին կերպով գրում է, թէ լսել են նորա մահուան բօթը հեռուից, «զի յետ բաժանելոյն մեր ի նման է ԼԶ օր միայն եկաց ի մ՞րմնի»: Եւ յիրաւի, ձեռագիրների համեմատութիւնը ցոյց տուաւ, թէ պէտք է «գնաց» լինէր «գնացաք»-ի փոխարէն և խօսքը միայն Տաթևացուն է վերաբերում**, Նոյն թուին գատկի տօնին հաւուց Թառում վախճանուեց և Յովհաննէս Մեծոփեցին, ուր ուխտ էր գնացել «աստուածամուխ գեղարդեանն» և «պատկերի Ամենափրկչին», և Թովմայի ու վերոյիշեալ վարդապետների կողմից, որոնք նորա աշակերտներն էին, Թաղուեց այնտեղ***:

* Նոր Նիւթեր. 744.

** Համ. 2եռ. № 1687/1899, 598ր.

№ 1705/1768, 540ա. № 1706/1769, 585ր.

*** Պատմ. Լանկ. 60. 61. 55. Նոր Նիւթեր. Ար. 754:

Այստեղ վերջանում է Թովմայի կեանքի առաջին շրջանը, երբ նա մօտաւորապէս 25 տարի շարունակ վանքից վանք էր անցնում, մի վարդապետից միւսին, ժամանակի հասկացողութեամբ գիտնական կամ վարդապետական կատարելութեան հասնելու: Մենք տեսանք մասամբ, թէ ռիտեղ ինչ էր սովորել մօտաւորապէս: Բայց Կիրակոս բանասէրը ընդհանուր խօսքերով իւր վարդապետին «մեծ վարժապետ», «փառաւորեալ բարունի», «խորիմաց հօւտոր», «համանման փիլիսոփային (Դաւթի)», բնորոշելուց յետոյ՝ թուում է և նորա ուսած կամ ձեռք բերած գիտութիւնները, այն է, արտաքին փիլիսոփայութեան գրքերը, «որ է Քերականն, Սահմանքն, Պորփիւրն, Ստորոգութիւնքն Արիստոտելին, Պերիարմենիտան, Աշխարհացն, Առաքինութեանցն, և զհին և զնոր կտակարանացն աստուածեղէն տառիցն Հ և Բ գրոց, Ծ նուրբ գրոց... ԾԱ. վիսլասական պատմագիրք»*: Մեր միջնադարեան վարդապետարանների ծրագիրն էր այս, որի մասին աւելի մանրամասնութիւններ ունինք ձեռագիրների մէջ, «Արտաքին գրեանքն որ ի դէս մտանեն այս են» վերնագրով: Բացի վերոյիշեալ եօթ իմաստասիրական գրքերից, այդ ցուցակի մէջ են մտնում Նիւսացու, Աստուածաբանի, Բարսղի, Փիլոնի, Դիոնեսիոս Արիստապագացու անուան հետ կապուած որոշ գրքեր, որոնք «Նրբեր» կամ «Նուրբ գրեանք» էին կոչւում. Հին և Նոր կտակարանի «ԺԸ. մեկնիչ», իննը հին և իննը նոր կտակարանից**:

Ի հարկէ, պէտք չէ կարծել, որպէս թէ այս բոլոր գրքերն ու գիտութիւնները Թովման ուսումնասիրել է իւր կեանքի առաջին կամ աշակերտութեան շրջանում: Մի մասը նա կարող էր յետոյ ուսումնասիրած լինել, յատկապէս Կիրակոսի շեշտած հմտութիւնը ձեռք է բերել նա վարդապետական աստիճան ստանալուց յետոյ, բայց թուած գրքերի և գիտութիւնների մեծագոյն մասին նա ծանօթ էր արդէն ուսանողութեան շրջանից: Այս հանգամանքը հարկ համարեցինք փոքր ինչ աւելի պարզել՝ ոչ միայն Թովմայի գիտութեան մասին գաղափար տալու նպատակով, այլ և թէ առաջնակարգ վարդապետները ինչպիսի պատրաստութիւն էին սպասում իրենց աշակերտներից, նրանց աստիճան կամ գաւազան տալու համար: Բացի դորանից ընծայացուն պէտք է բերան անէր «զգիրս ասացուածոց վարդապետական կարգի», այսպէս էր գոնէ Գրիգոր Տաթևացու վերաբերութեամբ***, երբ նա Որոտնեցու հրամանով պատրաստւում էր վարդապետական գաւազան ստանալու:

(կշարունակուի)

Գարեգին վարդապետ

* Նոր Նիւթեր. Ար. 738:

** Զեռ. Ս. Էջմ. № 2290/2190. 424բ. Համեմ. Սուրբ գրքերի մասին. Арх. Месропъ Теръ-Мовсисянъ. Переводъ Библии. СП. 1902. եր. 404—493:

*** Մեծոփ. Պատմ. Լանկ. 56: